

ההיסטוריה של ההנצחה

מעוז עזריהו

אילנה שמיר, הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון, עם עובד, תל-אביב 1996, 234 עמודים

זיכרון פירושו רציפות. הזיכרון הלאומי מגדיר את ה'אני' הקיבוצי שמודע לעצמו. הוא התשובה לשאלה מאיפה אנו באים, אך בה בעת הוא מגדיר את ה'אנו' כאלה ש'זוכרים'. ראוי להדגיש שהזיכרון הלאומי הוא יותר מאשר אוסף של זכרונות אישיים. בפועל, הזיכרון הקולקטיבי אינו אלא הניסיון להוכיח באופן קולקטיבי את מה שלא ניתן לזכור באופן אינדיבידואלי. מבחינה זאת, הזיכרון הקיבוצי הוא אוסף של הנצחות המקובעות בזמן ובמרחב. ההנצחות הללו והאינטראקציה ביניהן הן שמייצרות בכל רגע נתון את 'הזיכרון הקולקטיבי'. ואולם, יש לשים לב כי אף שהנצחות נועדו להיות נצחיות, הזיכרון הלאומי הוא דינמי והיררכי, וכי הנצחה היא בעיקרו של דבר תהליך של בחירה ושל דחייה: מה שלא מונצה נידון להישכח. הנצחה וזיכרון הם שני צדדיה של אותה מטבע: ההיסטוריה של הזיכרון היא ההיסטוריה הפוליטית והתרבותית של ההנצחה, ולכן כל דיון בזיכרון הקולקטיבי מחייב דיון בהנצחה כתהליך תרבותי ופוליטי שמשלב את העבר בתקשורת ההברתית.

ניתן לטעון שיצירת תרבות זיכרון שהיא עברית, מקומית וילידית במובהק היא בין ההישגים החשובים ביותר של עיצוב התרבות הציונית. הציוני 'זכור' הוא מוטיב מרכזי של התרבות היהודית; 'זכור את יום השבת לקדשו' ולחלופין 'זכור את אשר עשה לך עמלק' הם אבני הבניין של המשכיות הזהות היהודית. מבחינה זאת, הבולטות של הזיכרון בתרבות העברית המתחדשת היא ביטוי של המשכיות תרבותית. מה שהשתנה הוא האופן שבו נעשה הזיכרון לחלק של המרחב הציבורי. כחלק מתהליך מימוש הריבונות היהודית הפך הזיכרון לחלק בלתי נפרד של הנוף, דבר שמצא את ביטויו גם בריבוי האנדרטאות המספרות את הסיפור הציוני במרחבי הטריטוריה הלאומית. חשיבותה של האנדרטה הציונית גם בכך שהיא הגדירה מחדש את 'המרחב הקדוש' במונחים לאומיים-הילוניים, באופן שהיה מהפכני ביחס לגישה היהודית-מסורתית, שעבורה 'מקומות קדושים' היו קבריהם של האבות ושל חכמי התלמוד. ב-1934 נחנכה מצבת הקבר בתל-חי, שהיתה לאנדרטה המכוננת של הנוף הציוני בארץ-ישראל. למעשה היתה זו מצבת קבר, אך פסל 'הארי השואג' הפך למבנה הפרדיגמטי של הנצחה מונומנטלית של גבורה ושל הקרבה.

אנדרטאות משלבות את המיתוס בנוף וממוגות בין ההיסטוריה לגאוגרפיה. האנדרטה היא מובלעת של קדושה הילזנית שמייצרת אינטראקציות סמליות בין העבר לבין ההווה, בין המתים לבין החיים, בין היחיד לבין הקהילה. בהיבט, אין לשכוח כי כל אנדרטה היא מצבור של קונפליקטים. אחדים מהקונפליקטים הללו הם גלויים, והם המקנים לאנדרטה את עוצמתה הדרמטית. אחרים אינם גלויים לעין המתבונן ה'תמים', אך תשיבותם, בין היתר, היא בכך שהם מספקים את הכוח המניע להקמת האנדרטה.

כל אנדרטה מספרת סיפור שאותו קבעו בוגיה. אולם לכל אנדרטה יש סיפור נוסף, הוא סיפור הקמתה ושילובה במארג הזיכרון שכבר קיים בנוף. זהו סיפור על הצרכים שהאנדרטה היתה ביטוי להם, על הקונפליקטים שליוו את מימוש פרויקט ההנצחה ועל יחסי הגומלין בין מזמיני האנדרטה למעצביה. אמנם סיפור זה אינו הרואי, אך יש בו עניין רב בגלל מה שהוא מגלה על הדינמיקה החברתית-תרבותית שהאנדרטה היא הביטוי שלה. כדי להבין אנדרטה יש לשאול אפוא כמה שאלות פשוטות ביותר: איזה סיפור היא נועדה לספר, כיצד היא אמורה לספר אותו, מי רצה לספר את הסיפור ולמי רצה לספר אותו, וכמובן, כיצד האנדרטה, לאחר שנבנתה, מתפקדת במכלול הטקסי והסמלי של חיי הקהילה שאמורה לזכור. כאן חשוב להדגיש כי הקשר בין ההנצחה לזיכרון משמעו אינטראקציה בין שתי קהילות: האחת היא 'קהילה המנציחה', המבקשת, באמצעות האנדרטה, לספר את סיפורה ומתפקדת כ'צירן' של משמעויות. האחרת היא 'קהילת הזיכרון', המשמשת 'צרכן' של משמעויות אלה ומאשרת את תקפותן.

ספרה של אילנה שמיר, הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון, מוקדש למיפוי היסטורי של פרויקט ההנצחה המונומנטלית של הנופלים בישראל. מבחינה זו הכותרת מטעה. יש לזכור כי נופי הזכרון בישראל כוללים יותר מאשר אנדרטאות וגלעדים לזכר הנופלים במערכות ישראל. נוף ההנצחה כולל גם בתי 'יד לבנים' - שהקמתם החלה בראשית שנות החמישים, ושבמקרים מסוימים היו תחליף לאנדרטה עירונית המוקדשת להנצחת שמות הנופלים בני העיר (כמו במקרה של תל-אביב) - וכן אנדרטאות לזכר קורבנות השואה. נוסף לכך, אם נתמקד במשמעות הגאוגרפית של המונח 'נוף', הרי שבנופי הזיכרון של ישראל נכללים גם שמות רחובות, המתפקדים ככלי הנצחה יעיל מאין כמוהו לשילוב הזיכרון הציוני במרקם העירוני.

עיסוקה של אילנה שמיר באנדרטאות לנופלים בא לידי ביטוי כבר באלבום גלעד, שיצא לאור בעריכתה ב-1989. האלבום סקר בשיטתיות את האנדרטאות לזכר הנופלים בישראל לפי מפתח גאוגרפי. בשנים שלאחר מכן הופיעו כמה מחקרים חשובים שהוקדשו להנצחת הנופלים בישראל. עמנואל סיון בדק את ספרי הזיכרון שהוצאו לזכר הנופלים במלחמת העצמאות במטרה לשרטט ריוקן קיבוצי של דור תש"ח. עוז אלמוג בדק את המאפיינים הסמיוולוגיים של אנדרטאות לנופלים, ואסתר

לוינגר חקרה את המשמעויות האידאולוגיות של אנדרטאות ישראליות מנקודת המבט של ההיסטוריה של האמנות. במחקרים שונים ניסיתי לדון בהיבטים שונים של ההיסטוריה התרבותית של ההנצחה האנדרטאית של מלחמת העצמאות.

ספרה של אילנה שמיר הוא גדבך חשוב נוסף בחקר הזיכרון הישראלי בכלל, ובחקר ההיבט האנדרטאי של הנצחת הנופלים בפרט. העיקרון המארגן של הספר הוא כרונולוגי, והפרקים השונים דנים בשלבים היסטוריים שונים של התפתחות פרויקט ההנצחה האנדרטאי. מבחינה זו מספק הספר סקירה מקיפה המשלבת את ההיסטוריה של פרויקט ההנצחה עם התמטיקה של הזיכרון. ההבניה הכרונולוגית מסייעת להבין כיווני התפתחות ומציגה את הנדבכים השונים המרכיבים את פרויקט ההנצחה האנדרטאי. שני הפרקים הראשונים של הספר עוסקים בהנצחה הצייונית בתקופה שלפני הקמת המדינה. בתקופה זו הונחו היסודות למפעל ההנצחה של ההקרבה הצייונית ונקבעו גורמות תרבותיות שקבעו במידה ניכרת את התפתחות מפעל ההנצחה לאחר מלחמת העצמאות. שלושת הפרקים הבאים עוסקים בהיבטים שונים של הנצחת מלחמת העצמאות, ודנים, בין השאר, באתרי הקרבות של מלחמת העצמאות, באנדרטאות ממלכתיות לזכר הנופלים, ובאנדרטאות שהוקמו ביישובים שונים להנצחת בני המקום שנפלו בקרב. הפרק השישי עוסק באנדרטאות לחללי מלחמת ששת הימים, והפרק השביעי - באנדרטאות לחללי מלחמת יום הכיפורים. הפרק השמיני, העוסק בשני העשורים האחרונים, מדגיש את התעצמות ההנצחה האישית, ואילו הפרק התשיעי דן בתופעה המשלימה - הקמתם של 'אתרי מורשת קרב' של חילות צה"ל, המשמשים הן להנצחת הנופלים והן להנחלת מורשת הקרב של היחידות. אתרי הנצחה מסוג זה, כמו אתר גולני בצומת גולני או אתר השריון בלטרון, מסמנים שלב חדש בעיצוב נוף הזיכרון הישראלי, וחשיבותם היא גם במגוון הפעילויות המתבצעות בהם. אמנם אחרות מפעילויות אלה אינן 'הנצחתיות' במובהק, אך הפונקציה של ההנצחה היא הגלעין הקשה של תפקוד האתרים הללו כאתרים סמליים.

הפרק העשירי, המסכם את הספר, מוקדש לדיון בנושאים כמו אנדרטאות במוסדות חינוך והנצחת בני מיעוטים. הדיון מסתיים בהקמת מרכז ההנצחה הלאומי בהר איתן ובהצבת גר התמיד במשכן הכנסת - שני אלמנטים המדגישים את ההיבט הממלכתי של ההנצחה כסיפור התקומה הלאומית ואת ההקרבה כבסיס ההסכמה הצייונית. סיום הדיון בהיבטים הממלכתיים של ההנצחה מדגיש דווקא את מה שניתן לציין כאחת המסקנות המרכזיות של הספר: מפעל ההנצחה הוא בעיקרו תוצאה של יוזמות 'מלמטה' - של יישובים, של משפחות שכולות, של חברים לנשק ושל יחידות צבאיות. בכך יש כרי להסביר את העובדה שלהנצחה ולזיכרון אין קול אחד, אלא מדובר במבנה פוליפוני המייצג מגזרים שונים של החברה ומבטא את תביעתם להיות חלק מהסיפור הלאומי.

לעובדה שהעיקרון המארגן של הספר הוא ההיסטוריה של ההנצחה יש יתרון דווקא

משום שהאנדרטאות מתפקדות באופן סינכרוני במרחב הציבורי. הפיזור הגאוגרפי של האנדרטאות אינו מלמד בהכרח על ההיסטוריה שהן מנציחות ובוודאי לא על ההיסטוריה של הקמתן. כך, למשל, רובן המכריע של האנדרטאות שהוקמו לזכר מלחמת העצמאות אמנם הוקמו בשנים שמיד לאחר המלחמה, אך הנצחת מלחמת העצמאות באמצעות אנדרטאות נמשכה גם בשנות השמונים והתשעים. מעבר למיפוי הכרונולוגיה של פרויקט הנצחה, מבחינה המחברת בין סוגים שונים של אנדרטאות, למשל - בין אנדרטאות ציבוריות, שהקמתן היא תוצאה של פעולה מאורגנת של רשויות, ובין אנדרטאות 'פרטיות', כאלה שהקימו בני משפחה וחברים קרובים. בהקשר זה חשוב הדיון בגידול משקלה הסגולי של הנצחה האישית, שהיא אינטימית במהותה, בשני העשורים האחרונים. מי שירצה יוכל לראות בכך הוכחה לחיזוק האינדיבידואליזם בחברה הישראלית, שמצא את ביטויו גם במאבק שניהלו משפחות שכולות נגד 'ממסד' הנצחה במטרה לאפשר להן להוסיף כיתוב אישי על מצבות יקיריהן.

כוחו של הספר הוא בארגון חומר ארכיוני רב, שברובו נחשף זו הפעם הראשונה, לכלל מסכת סיפור מפעל הנצחה האנדרטאי של הנופלים בישראל. ההסתמכות על החומר הארכיוני מאפשרת למחברת לעקוב אחר תהליכי הנצחה, למקד את הדיון בתהליך ההקמה של אנדרטאות ספציפיות, ותוך כדי כך 'לחשוף' את האינטרסים השונים שהיו מעורבים בתהליך הקמתן ואת העמדות התרבותיות שבאו לידי ביטוי בעיצובן. באופן זה משרטטת אילנה שמיר את המבנה הסימפוני של הנצחת הנופלים כאוסף של נושאים מרכזיים המתפתחים בזמן, שנוצרים בכל רגע נתון כחסי הגומלין בין אינטרסים שונים הבאים לידי ביטוי בפעולת הנצחה.

לסיכום, ספרה של אילנה שמיר הוא נדבך חשוב במחקר עיצוב הזיכרון הישראלי כמכלול דינמי של פעילויות הנצחה, ותרומה חשובה לחקר ההיסטוריה התרבותית של ישראל.